

Потім, як я вже сказав, послання ех абґурто пере́ходить до технічно-організаційних питань (с. 336—9): вибору старшини, приймання членів, порядку братських зборів, апеляції на братський суд до львівського братства, до львівського кліросу або до єпископа (се був час, коли львівський єпископ був самотнім православному владикою для Волині й дальшої України) — але ніяк не до судів світських і в закінченні сього і всього писання львівські братчики просять матеріальної підмоги від нової філії:

Прочее же поминайте, братіє, нищету нашу и печал(ь) нашу, яко смири с(я) в персть душа наша и прилипе земли утроба наша Тъм-же въ бѣдахъ благопотребни бывайте. Якоже иногда ап. Павел и прочии апостоли собравше отсылаху во Іерусалим на утѣшение церкви милостыню, тако и вы творѣте, елико сам Бог положит на сердца ваши (с. 339).

Таке се послання. Як бачите з наведених цікавіших уривків, з чисто літературного, естетичного, емоційного становища в нім небагато цікавого. Але воно, повторюю, дуже цінне і цікаве як виклад братської ідеології й підсумок чвертьвікової роботи і досвіду провідників братського руху.

Хто був автором його? Перше ім'я, що приходить на гадку, поставивши питання, се, розуміється, — ректор львівської братської школи Іван Борецький. На братських зборах Томиної неділі 1604 р. «він прийнятий був од усього братства до школи за ректора»¹, і поруч нього ми не знаємо в тім часі рівного йому літератора в братському колу. Але 1611 р.² він був уже правдоподібно в Києві як священник церкви Воскресіння: коли він туди пішов з братства, не знати. Нічого неможливого нема в тім, що 1609 р. він був іще у Львівським братстві.

Як ні — можна б подумати на братського писаря того року Василя Євстафієвича; який з нього був літератор, не знати, але він мав багато роботи в братстві, так що братчики «для забавъ и трудностей вшелякихъ поступили му на рок по зол. 7».

Але поки нема певного доводу, що в 1609 році Борецького в братстві вже не було, я думав би на нього!

М. Смотрицький та його «Тренос»³. Ще один твір у довгим ряді теологічних писань першого відродження, як останню ланку в сім ланцюгу, я хочу поставити тут — «Тренос»

¹ Братські протоколи — Архив Ю. З Р І. XI с 68.

² Голубева «История Киев. Акад.» с 214.

³ «Тренос» чи «Тринос»? Титул надписаний грецькими буквами. Книга польська, призначена для польських читачів — мабуть, вимова була Еразма, «Тренос».

Смотрицького-молодшого, що з'явився теж майже одночасно з другим збірником Вишенського — західним промінням його таланту Се останній в ряді сих релігійно-полемічних творів, можуть забарвлених літературною красою й громадським темпераментом, що становить нерв сього відродження. Польська мова книги, в ряду інших писань, як я свого часу мав нагоду запримітити¹, являється сумним симптомом того, що завдання сього відродженого культурного руху не були осягнені. Заходи коло піднесення української культури не встигли захопити верхів громадянства і притримати їх при своїй вірі і народності: вони відійшли, і щоб промовити до них, промовці мусили писати по-польськи. Але як твори українських письменників, продукти української школи і культури, звернені також до вчорашніх українців, такі писання мусять трактуватися в органічній зв'язку з іншою українською творчістю доби, на сторінках історії української літератури, незважаючи на їх мову. Влучно переложивши їх на тодішню українську мову, ми вернули б їх до дійсного їх джерела. Але в такому перекладі завсіди зостанеться щось гіпотетичне, тому подаємо витяги з них у сучасній мові, не притримуючись їх випадкового польського одіння.

Автор Максим, у чернецтві Мелетій Смотрицький, син звісного нам Герасима, подільського шляхтича й острозького діяча, постать як на свою вагу в культурнім житті наших все ще дуже мало вистудіювана як з літературного, так і з історичного боку². Родився він десь при кінці 1570-х років (при кінці 1620-х років рахує собі п'ятдесят літ, але очевид-

¹ Історія Укр. Руси. VI с 598—9.

² Автобіографічні відомості про себе подає сам Смотрицький, особливо в «Апології» (*Apologia peregrinatione do krajow wschodnych*, 1628, пер. Мартынова, Кирило-Мефодієвській Сборникъ, 1863 Широко використовуються поруч них біографічні вказівки православного памфлету з приводу переходу Смотрицького на унію (видр. Голубев у Києв. Епарх. Вѣдом., передруковано буде в VI томі сеї Іст. Літ). Пізніша біографія його, з уніатського становища, написана була владикою холмським *Як Сушею Saulus et Paulus Ruthenae Unionis, sanguine b. Iosaphati transformatus, sive Meletius Smotricscius, Romae 1666*, нове видання Мартинова Брюссель 1866, цинного дає мало Новіші начерки *W. Maciejowski. Pismennictwo Polskie od czasow pajdawniejszych*. III, 1852 s 455 дд *К Еленевский, Мелетій Смотрицький, Правосл. Обзорѣніе 1861 кн VI—VIII. Коялович, Литовская Церковная унія т. II, 1861 с. 139 дд Мартынов* — в передмові до «Апології» с. XXII дд. *И. Засадкевич. Мелетій Смотрицький какъ филологъ, в Київ. Унив. Изв. 1875*, і новіше окреме видання — *Одеса, 1883 П. Куліш. Изъ истории западно-русской церкви. Два отступника — Кунцевичъ и Смотрицький, Чтения въ обществѣ любителей дух просвѣщ. 1877. С. Голубев. Петр Могила I 1883, с. 92 дд. К. Харлампович. Западнорусскія православныя школы, 1898, с. 390 дд. П. Жукович Сеймовая борьба правосл. дворянства съ 1609 г., особл. вип. I і III, 1903 і 1906. К. Студинський —*

но — в круглій цифрі): Підростав у тих часах, коли його батько працював в острозьким гуртку, і його вихованцем, очевидно, став Кирила Лукаріса, висланця патр Мелетія — дуже освіченого чоловіка, що кількома наворотами жив в Острозі в 1590-х роках і кермував тутешніми науковими заняттями, він зве своїм учителем від молодих літ. Потім був висланий до віленської єзуїтської академії, а далі в ролі наставника молодого князя Соломирського виїхав за кордон і слухав виклади в Липську і Вітенберзі, «при гробі Лютера», як він висловлюється. Повернувши, оселився у Вільні й став учасником завзятої релігійної боротьби, що тоді там розгравалася — між Потієм, з одної сторони, і бувшим уніатським духовенством (що скинуло з себе зверхність Потія) та старим православним братством, — з другої¹. Смотрицький виступає в ній як літературний заступник братства. У своїй «Апології» він вичисляє кілька своїх протиуніатських писань сього часу², здебільшого затрачених, з виїмком «*Антиграфе*», чималого трактату, виданого безіменно в 1608 р у відповідь на два безіменні ж писання (правдоподібно Потієві): *Haeresiae* і *Harmonia*³. Він затутилований як твір

передм, V т Пам'яток подем письменства, 1906 *Е Макарушка* Грамматика М Смотрицького Льв 1918 *М Возняк* «Тренос» М Смотрицького (з нагоди тристалитнього ювілею), Діло, 1910, і розділ в його Іст Укр літератури II с 224—33 *А Осинский* Мелетий Смотрицкий, архієп полоцкий, Труды кiev дух ак 1912 і окремо *J. Tretak* P Skarga. 1912, ст 288 дд *T. Grabowski* Ostatnie lata Meleciusza Smotryckiego (Księga Pamiętkowa ku czci B Orzechwiczа (Льв, 1916) Вичерпуючі праці як щодо літературної, так і громадської діяльності Смотрицького таки нема!

¹ Про сї події в мой Історії VI с 583 дд З уніатського становища описує їх брошура, мабуть, Потієва (вище), *Relacja y Uwazenie*, 1609 р (Пам пол письм с. 233 дд). Новіший перегляд у Жуковича Сейм боротьба до 1609 с 550 дд

² «Відоми мой «люкубраціи» проти писання, званого «Унія» (вище), проти «Розмови Берестянина з Братчиком», проти «Воскресшого Наливайка», проти «*Politika, Ignorantiae y nabozenstwo powo-cerkwian Wilenskich*» (с 105) Останнє з вичислених тут писань се «Антиграфе», попередні невідомі. Про них Студинський, там же; як вказано було вище, він вважає писаннями М Смотрицького також надписане іменем Клірика Острозького Ак Харлампович вказав натомість на трактат без заголовку, Петерб Публ Бібл, пізншою рукою означений як автограф Смотрицького; ак Студинський видав його в Пам полем письм і випровадив час написання на р 1609, але висловив поважні й оправдані сумніви в тім, щоб він мав бути написаний Смотрицьким

³ ANTIГРАФН albo Odpowiedz na skrypt uszczypliwy przeciwko ludziom starozytney religiey Graeckiey, od apostatow cerkwie Wschodniey wydany, któremu tytuł «*Haeresiae, Ignorantiae y Politika popow y mieszczan bractwa Wilenskiego*» tak tez y na książkę, rychło potym ku objaśnieniu tegoż skryptu wydaną, nazwiskiem Harmonia Przez jednego brata bractwa cerkiewnego Wilenskiego religiey starozytney Graeckiey w poruyczą дана, w Wilnie roku 1608 Передм. в III т. Памятників подем літератури.

«одного братчика віленського», але своє авторство розкриває сам Смотрицький у своїй «Апології».

Се солідний твір, написаний діловито, здержливо і предметово, з чималою богословською ерудицією, але, з одного боку, малоцікавий він по творі Філалета, за котрим часто слідкує і до нього відкликається, закидаючи Потієві, що він у своїм «Антирризисі» не спромігся на скільки-небудь солідну відправу. З другого боку — зміст «Антиграфе» був покритий слідом «Треносом» самого Смотрицького: ті богословські трактати, з котрих складається «Антиграфе», увійшли до «Треноса», з докладнішим обґрунтуванням¹. Для характеристики сучасних відносин має деякий інтерес вступна присвята книги Янушеві Острозькому, з нагоди смерті його батька: складаючи найвищі похвали небіжчикові, автор і братство, очевидно, стараються можливо прихилити його сина, щоб він, незважаючи на свій перехід на латинство, заховав дещо з прихильності батька для православ'я. В апології православних не без інтересу виправдування від Потієвих закидів нелояльності супроти короля і уряду. Не позбавлені історично-побутової вартості різні історії з життя уніатської церкви, котрими Смотрицький відячується за «помовиска», розкинені на адресу православної в тих уніатських писаннях, що на них він відповідає. Цікаво, нарешті, порівнюючи з іншими писаннями острозького гуртка, бачити впливи спільних тем, спільних інтересів у сім творі і в писаннях старого покоління. Але літературного інтересу все се має мало. Нічого спільного з сатиричним балакунством першої відповіді Клірика, ні з патетизмом, що виступає там і виступить рік пізніше у самого Смотрицького в «Треносі».

«Тренос» здобув велику славу і розголос, але не стільки завдяки своїм літературним прикметам, скільки політичним обставинам. Він вийшов під час великої депресії православних. Польський уряд, у своїм бажанні вирятувати унію та її промотора Потія в дуже критичнім моменті (коли дійсно захиталось саме їх існування, наслідком повстання духовенства віленської митрополичої єпархії й енергійної підтримки православних посольською палатою сойму), справді пішов на все, переступивши всі межі конституційної

¹ Детальний розбір цих трактатів у новішій студії акад. Студинського, присвяченій «Антиграфе». АНТИГРАФН, полемічний твір Максима (Мелетія) Смотрицького з 1608 р (Записки Наук тов ім Шевченка т. 141, 1925); він вказує, поруч великої залежності від «Апокрисиса», і меншої — від творів Зизані, також заподадливе черпання з нового єзуїтського курсу Белларміна, в меншій мірі — з кальвіністського трактату Любберта, що послужив джерелом для Зизані

законності, і всупереч соймовим постановам віддав віленську єпархію в повне розпорядження Потія. Роблячи се, очевидно, відчував і сам, наскільки обгострив ситуацію, і особливо йому неприємно було, що вона могла викликати прикре враження в закордоннім православнім світі, саме коли робилися заходи коло об'єднання під польською короною земель великоросійських з українськими і білоруськими (якраз літом 1610 р. йшли переговори про вибір польського королевича і престолонаслідника Володислава на московське царство).

Чисто літературний твір, в котрім не було нічого більше, як тільки те, що православна церква плакала ся з приводу відступництва своїх синів і робила докори за се Потієві як головному проповідникові сього відступництва, був проголошений урядом небезпечним політичним вчинком, актом політичної зради,— хоча в дійсності він міг вважатися скорше виявом безрадности православних, їх протрації, упадку енергії і витривалості. В книзі не було ні сліду якоїсь опозиції урядові, критики його поступовання, погроз супротивленням чи політичною боротьбою, як в «Апокризисі» й інших писаннях. Вона відкривала внутрішню слабкість і безпомічність православних, через дезерцію магнатства й шляхти, і не вказувала ніякого реального виходу, ніякого плану дальшої акції. Але навіть плач і цілком безплідні нарікання на адресу апостатів здавались, видко, небезпечними тим, що хотіли мертвого мовчання, безоглядної покори і повної капітуляції. Книгу велено конфіскувати, спалити всі захоплені примірники, а ті, які б зацілпили, під високою карою заборонено купувати і продавати. Авторів і видавців наказано арештувати. В результаті православні стали цінити зацілпі примірники як дорогоцінність, за котру готові були пролити кров, а по смерті казали вкладати їм до труни, величали автора як нового Златоустого, відродителя православ'я і под. Пишуть се, щоправда, уніати, в тім числі і сам Смотрицький після свого переходу на унію, не без гадки, може, підняти якнайвище значення сього факту переходу. Але се не підлягає сумніву, що твір перейшов в потомство з репутацією значно підвищеною і цинився не стільки за свої літературні прикмети, скільки за сенсацію, ним здобуту, і коли навіть нинішні дослідники часом оцінюють його як щось найбільше, що лишило по собі те старе полемічне письменство, то тут теж дають себе відчувати пережитки сенсації XVII віку: се безсумнівне перебільшення!

«Тренос» має свої гарні патетичні місця, але тільки місця, і вони не можуть іти навіть у порівняння з кращими місцями Вишенського. Він має свої інтересні, доволі сильні по-